

Zəka Mayıl oğlu Mayılov⁷¹
ATALAR SÖZLƏRİNDƏ DİNİ LEKSİKA

Azərbaycan dili tarixiliyinə, ifadə imkanlarını nəhatəliliyinə, leksik tərkibinin zənginliyinə görə dünya dilləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Bir sıra alimlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözləri işlənmə dairəsinə görə ümumişlək sözlər və ümumişlək olmayan sözlər kimi qruplaşdırır. H.Həsənov isə özünün bölgüsündə ümumişlək və ümumişlək olmayan leksika ilə yanaşı, xüsusi leksika adlı müstəqil bölgü ayırmışdır. O, xüsusi leksikaya terminoloji, dini, peşə-sənət, ictimai-siyasi, idman və hərbi leksikanı aid etmişdir.

Bu məqalədə biz dini leksika, onun öz daxili bölgüsü, bu qrupa daxil olan sözlərin atalar sözlərində, bədii ədəbiyyatda yeri haqqında danışacağıq.

Azərbaycan dilində dini sözlər çox da tədqiq olunmamışdır. Bu mövzu leksikaya dair yazılan əsərlərin içərisində çox qısa və əhatəli izah olunmadan yer almışdır. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, dini sözlər leksikanın müəyyən hissəsini təşkil edir. Və leksikanın bu payına düşən sözlərin daha dərinəndən araşdırılmaya ehtiyacı olduğunu düşünürük. Buna görə də digər məqaləni bu məsələyə həsr etməyi lazım bildik.

Dünyada bir çox dinlər vardır. Bu dinlərin bəziləri müasir dövrdə də yaşayır. Dini leksikaya məhz bu dinlərin hər birinin daxili mahiyyətini aşkar edən anlayışlar, əlamətlər və s. aiddir. Hər bir dinin leksikası digərindən çox zaman fərqlənir. Məsələn: İslam dininə aid olan namaz, d əstamaz, canamaz, imam və s. Kimi dini sözlər digər dinlərin leksikasında özünü göstərmir. Bəzən əksinə də ola bilər. Yəni, bir dini söz bir neçə dinin leksikasında müşahidə oluna bilər. Məsələn: “Tanrı” sözü həm İslam dini, həm də Xristianlıq dini üçün ortaq söz hesab oluna bilər.

Dini leksikadan danışan zaman onun tərkibinə daxil olan sözlərin qruplaşmasından da danışmaq lazımgəlidir:

• Dini leksikaya daxil olan sözlərin bölgüsündə ilk olaraq “Ali ilahi qüvvənin - yaradanın adları” bölgüsünü qeyd etməliyik. Bu qrupa Allah, Tanrı, Xuda, Rəbb, İlahi kimi dini sözlər aiddir. “Allah” sözü ərəb dilindən alınma sözdür. Bu söz İslam dininin leksikasına daxil olan sözlərin şahıdır. Allah sözünün bir çox dillərdə paralelləri mövcuddur. Bu söz həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Giriş” hissəsində yazılan atalar sözlərinin tərkibində çoxluq təşkil edir. Nümunələrə diqqət edək:

- Allah dərdi çəkənə verər. • Allah deyən namurad qalmaz. • Özünü tanımayan Allahını da tanımaz.
- Kor leyləyin yuvasını Allah özü yapar.
- Haqq haqqı kəssə, Allah hər ikisini kəsər.
- Əliaçığa Allah özü yetirər.
- Allaha inanmayana bəndələr də inanmaz.
- Allah istəyən danaya qurd dəyməz.
- Allah var, rəhmiddə var.

Göründüyü kimi, “Allah” sözü atalar sözlərinin tərkibində kifayət qədərdir. Bu da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan atalar sözlərinin ibrətəməz, hikmətli fikirlər kəsb etməsindən irəli gəlir.

“Allah” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı atalar sözlərinin tərkibində də istifadə olunub:

- Allah-Allah deməyincə işlər önməz.
- Qadir Allah verməyincə kişi varlanmaz.

Bu sözə “Oğuznamə”nin dilindəki atalar sözlərində də rast gəlmək olar:

- Allah sağ gözü sol gözə möhtac eyləməsin.
- Yalnızlıq bir Allaha yaraşar.

“Əmsali-Türkanə”nin tərkibindəki atalar sözlərində “Allah” sözü:

- Allah-Allah deməyincə işlər olmaz.
- Qadir Allah verməyincə ər bay olmaz.

Bütün bu atalar sözlərinin tərkibində Allahın böyüklüyü, uralığı, mərhəməticəmi bircümlə içərisində verilmişdir.

Ali İlahi qüvvənin adları içərisində “Tanrı” sözü daha qədim tarixə malikdir. Tanrı sözünün daha qədim forması “tenqri”, “təngri” formasında olmuşdur. Bu tarixi formaya yazılı abidələrinin dilində, həmçinin atalar sözlərinin tərkibində rast gəlmək mümkündür. “Təngri” formasından XI əsr abidəsi olan M.Kaşğarlının “Divani-lüğət-ittürk” əsərindəki atalar sözlərində istifadə olunub:

- Süsəgən udqa Təngri müngüz berməs.-Vurağan öküzə Tanrı buyuz verməz.

Tanrı sözünün tarixən Tenqri, Təngri formasında işlənməsi bu sözün türkmənşəli olmasını bir daha sübut edir. Həmçinin tarixdən də bizə məlumdur ki, hunların, göytürklərin baş Allahı “Tenqri” adlanırdı. Tanrı sözünə atalar sözlərinin dilində çox təsadüf olunur:

- Şərik yaxşı olsaydı, Tanrı özü üçün tutardı. Atını bağla dirəyə, sonra Tanrıya tapşır.
  - Qərib quşun yuvasını Tanrı öz əliylə tikər. • Tanrıdan gəlməsə, bəndədən nə gələr?
- “Tanrı” sözü daha qədim tarixə malik olduğu üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində daha çox istifadə olunur:
  - Ana haqqı, Tanrı haqqı. • Qadir Tanrı verməyincə ər bayılmaz.
  - Tanrının birliginə yoxdur güman. • Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.

“Oğuznamə”nin dilində “Tanrı” sözü: -Bəglər xəşmi Tanrı xəsmindən artıqdır. •Tanrıyı göz ilə görmüş kimsə yoq, əqləb ulurlar. •Vay ol kişiyyə kim, Tanrıdan qorqmaya.

“Tanrı ac edəni bəndə doyura bilməz ”nümünəsi isə “ Əmsali- Türkanə”də verilmiş atalar sözlərinin içərisindədir.

Ali İlahi qüvvələrin-yaradanın adları içərisində “Xuda” sözü də istifadə olunur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, bu söz digərlərinə nisbətən daha işlənir:

•Bəndə bəndəyə neylər, Xuda gözdən salmasa.

Bu söz Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmişdir. Allah, Tanrı sözləri ilə sinonimlik təşkil edir. Atalar sözlərinin tərkibində bu sözə rast gəlinə də ədəbiyyat nümunələrinin tərkibində kifayət qədər istifadə edilmişdir:

Bələlərdən səni saxlasın Xuda. Sən tək gözəl, əldən olmasın cida(M.P.Vaqif)

•Xuda bilir ki, səni qəlb-safidən sevirəm.(C.Cabbarlı)

Dini leksikaya daxil olan sözlərin digər qrupu kimi şər qüvvələrin adını qeyd edə bilərik. Buraya cin, şeytan sözlərini aid edə bilərik. Bu sözlər atalar sözlərinin tərkibində müəyyən qədər yer tutur:

•Səbir Allahdan, səbirsizlik şeytandan. •Tələsik işə şeytan qarışar.

•Şeytan karxanası boş qalmaz. •Şeytan olmasa qurd qoyunla gəzər. •Şeytanla şərqli buğda əkən saman biçər.

Bütün bu atalar sözlərinin tərkibində şeytanın pis əməllər törədən, qara qüvvələri təmsil edən bir mənaya malik olduğunun şahidi oluruq. Həmçinin dində şeytan və cin anlayışlarının bir-birindən fərqli anlayışlar olduğu qeyd edilir. Məhz bu mülahizə atalar sözlərinin tərkibində də verilmişdir:

• Şeytan başqa, cin başqa. “Şeytan” sözü “Divani-lügətittürk” əsərinin dilindəki atalar sözlərinin tərkibində arxaik formada işlənmişdir:

• Bilmiş “yek” bilmədik kişidən kişidən yeg.–Tanıdığım şeytan tanımadığım adamdan yaxşıdır.

Bundan başqa atalar sözlərinin tərkibində dini leksikaya daxil olan mələk və onların adlarına rast gəlmək olar. Belə ki, bu nümunələr içərisində daha çox “Əzrayıl” sözü işlənmişdir:

• Yetim yekələr, Əzrayılın pislili özünə qalar. •Yox yerdən Əzrayıl da can almaz.

Bu dini leksemə “İncil”dən başqa bəzi dini kitablarda, “İslam” dininin müqəddəs kitabı “Quran”da rast gəlmək olar. Əzrayıl mələklərdən biri-ölüm mələyidir. Bu sözün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif mülahizələr vardır. Bu sözün İbrani dilinə aid olduğunu iddia edənlərin fikrinə görə, bu söz “azər” və “el” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, “Allahın qulu” mənasında işlənir. Bu sözün ərəb mənşəli olduğunu deyənlərin mülahizələrinə görə, Əzrayıl “a-zerə” və “el(rayon)” sözlərindən əmələ gəlib və qüvvətli, güclü mənalarını ifadə edir. Bu ad Yəhudi mifologiyasında isə Samael, Samil kimi adlandırılır.

Azərbaycan dilinin dini leksikasına aid digər nümunələr kimi İslam dininə daxil olan anlayışları qeyd edə bilərik. Buraya İslam dininin müqəddəs kitabı – “Quran”ı aid edə bilərik.

• Molla Qurandan kəsər, şeytan imandan. •Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa.

•Atalar sözü Qurana girməz ,amma Quran yanında gedər.

Birinci nümunənin tərkibində 4 dini leksem işlənmişdir: molla, Quran, şeytan, iman. Dini leksikaya daxil olan sözlərin digər qrupu kimi “dinlə bağlı qruplaşmaları və dini simaları ”göstərə bilərik. Buraya peyğəmbər, mömin, kafir, müsəlman, xristian, xaçpərəst və s. sözləri aid edə bilərik. “Peyğəmbər” sözü “Allahın elçisi” mənasında işlənir. Atalar sözlərinin tərkibində bu sözə azda olsa rast gəlmək olur:

• Allah verməyəne peyğəmbər neyləsin? •Tanrı qarğıyanı peyğəmbər əsası ilə döyər.

Dini simalar içərisində axund və molla sözləri də atalar sözlərinin tərkibində müəyyən yer tutur:

•Axund özü eylər, özgəyə öyüd verər. •Molla olmaq asan, adam olmaq çox çətin.

•Mollanı iki yerə çağıranda bağı çatlar.

Gördüyümüz kimi, verilmiş nümunələrdə din pərdəsi adı altında gizlənən xain din nümayəndələri kəskin tənqid atəsinə tutulmuşdur.

Dini leksikaya daxil olan müsəlman, kafir sözlərinə “Oğuznamə”nin dilində daha çox rast gəlinir. Müsəlman - İslam dininə inanan, etiqad edən, kafir isə müsəlman olmayan mənasında işlənir.

• Qoca müsəlman kafir olmaz. Qoca kafir müsəlman olmaz.

Atalar sözlərinin tərkibində dini anlayışlar içərisində cənnət, cəhənnəm ifadələrinə də rast gəlinir:

•Cənnət anaların ayaqları altındadır. Səbr cənnət açarıdır.

Cəhənnəmə gedən yoldaşını çox istər. “Divani-lügət it türk” əsərində “cəhənnəm” sözü arxaik formada işlənmişdir:

•“Tamu” kapağuna cart avar - Cəhənnəmin qapısını mal-dövlət açar.

Dini leksikaya “əsas dini terminlər, dini ayinlər” qrupunu da qeyd edə bilərik. Buraya din, iman, namaz, dəstəmaz, dua, salavat və s. sözlər aiddir. Bu sözlər atalar sözlərini tərkibində müəyyən yer alır.

• Dinsizin öhdəsindən imansız gələr.

•Özgə özgənin namazını dəstəmazsız qılar.

•Vətənə gəldim, imana gəldim.

Salavat, bismillah, məscid kimi dini leksemələrə də atalar sözlərinin tərkibində təsadüf olunur:

• Məscidin qapısı açıqdır, itin abırına nə gəlib?

•Bismillah deməklə donuz məsciddən çıxılmaz.

•Salavat gücə bağlıdır.

Rəhmət və lənət sözlərində atala sözlərinin dilində müəyyən yer alır:

•Rəhmət yazana, lənət pozana.

İslamçılıqda insane sözü ilə yanaşı “bəndə” sözü də işlənir:

•Allahdan qorxmayan bəndədən utanmaz.

•Allaha inanmayan bəndələr də inanmaz.

Bütün bu verilən nümunələr onu göstərir ki, atala sözlərinin dilində dini leksika geniş əhatəliliyə, zəngin üslubi imkanlara malikdir. Buda atalar sözlərinin tarixinin daha qədimlərdə gedib çıxdığını bir daha sübut edir.

Nəticə. Atalar sözləri folklorun çox qədim janrlarından biridir. Bu nümunələrdə xalq hikməti, xalq zəkası ümumiləşdirilir. Atalar sözləri zəngin dil materialına malikdir. Məhz buna görə də bu nümunələrin dili müxtəlif cəhətlərdən bugün də tədqiq olunmaqdadır. Atalar sözlərinin leksik tərkibinə nəzər saldıqda burada Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarının hər birinin iştirak ediyinin şahidi oluruq. Bu söz qruplarından birini də dini leksika təşkil edir. Atalar sözləri ən qədim ədəbi janr olduğu üçün onun tərkibində dini leksemlər kifayət qədərdir. Və dini leksikanın əhatəli şəkildə tədqiqi üçün atalar sözü kifayət qədər material verir. İslam dininə aid olan əksər dini leksemlərə atalar sözlərinin dilində rast gəlmək mümkündür. Ali İlahi qüvvənin-yaradanın adlarından tutmuş, dini simalara, dini ayinlərə və s. atalar sözlərinin dilində rast gəlinir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı 1991
2. Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı, 1985

Açar sözlər: atalar sözləri, dini leksika, xüsusi leksika, Ali İlahi qüvvə-yaradanın adları, dini simalar, dini ayinlər

Key words: proverbs, religious vocabulary, special vocabulary, The Supreme Divine Power – the name of the creator, religious figures, religious rites

Ключевые слова: пословицы, религиозная лексика, специальная лексика, имена Высшей Божественной Силы, религиозные деятели, религиозные обряды

Atalar sözlərində dini leksika

Xülasə

Məqalədə atalar sözlərində dini leksikadan, bu leksikanın daxili bölgüsündən bəhs edilmişdir. Birinci hissədə ədəbi dilin lüğət tərkibindəki sözlərin işlənmə dairəsinə görə bölgüsündən danışılmış, H. Həsənovun işlənmə dairəsinə görə sözləri digər alimlərdən fərqli olaraq 3 qrupa böldüyü qeyd edilmişdir: 1) ümumişlək leksika; 2) ümumişlək olmayan leksika; 3) xüsusi leksika. Məqalənin əsas hissəsi isə dini leksikanın atalar sözlərində yerinə həsr olunmuşdur. Dini leksikaya daxil olan sözlərin müəyyən daxili bölgüsü vardır və bu bölgü məqalədə öz əksini tapır. Burada dini leksikanın daxili bölgüsü kimi Ali İlahi qüvvənin-yaradanın adları, dini ayinlər, dini simalar və s. Dini leksemlərin atalar sözlərində mövqeyi qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə götürdükdə dini leksikaya daxil olan sözlərin hər biri müxtəlif üslubi imkanlara malikdir və bu sözlər atalar sözlərinin qədim ədəbi janr olduğunu bir daha sübut edir.

Summary

The article deals with the religious vocabulary of proverbs and the internal division of this vocabulary. In the first part, the division of words in the dictionary of the literary language according to the scope of development, H. Hasanov's words according to the scope of development, unlike others scholars, divided into 3 groups: 1) general vocabulary; 2) non-general vocabulary; 3) special vocabulary. The main part of the article is devoted to the place of religious vocabulary in proverbs. There is a certain internal division of words included in the religious lexicon, and this division is reflected in the article. Here, as an internal division of religious vocabulary, the names of the Supreme Divine Power-creator, religious rites, religious figures, etc. The position of religious lexemes in proverbs is noted. In general, each of the words included in the religious lexicon has different stylistic features, and these words prove once again that proverbs are an ancient literary genre.

Резюме

В статье рассматривается религиозная лексика пословиц и внутреннее деление этой лексики. В первой части деления слов в лексике литературного языка по степени развития слова Х. Гасанова, в отличие от других ученых, были разделены на 3 группы: 1) общая лексика; 2) не общая лексика; 3) специальная лексика. Основная часть статьи посвящена месту религиозной лексики в пословицах. Существует определенное внутреннее членение слов, входящих в религиозный лексикон, и это членение отражено в статье. Здесь в качестве внутреннего деления религиозной лексики используются имена Высшей Божественной Силы-творца, религиозные обряды, религиозные деятели и т.д. Отмечается место религиозных лексем в пословицах. Вообще каждое из слов, вошедших в религиозный лексикон, имеет разные стилистические особенности, и эти слова лишней раз доказывают, что пословицы – древний литературный жанр.

Rəyçi: prof. T.Nasıyev